

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ANECDOTA OXONIENSIA

(Շարունակութիւն և վերջ)։

Այժմ՝ բացատրենք՝ թէ հայր թարգմանելով Գիտնխիոս Թրակացու գործը ինչ եղանակ է ընտրել։ Մենք հեշտութեամբ գործի համաձայն նկարագրած կրլինինք թարգմանչի առանձնայատկութիւնը եթէ ասելու լինինք նա չափազանց հեռեկանքար է ընթացել, ոչ միայն բառեր այլ մինչև անգամ՝ վանկեր և համարեայ տառեր թարգմանելիս, սակայն ապացուցանելու համար լոկ այսքանը բաւական չհամարելով օրինակներ առաջ բերելով ցոյց կըտանք՝ թէ նա ինչ ճանապարհ է բռնել։ Եւ երբ ընթերցողը քննած կրլինի թող լաւ մտածի ինչ չափով պէտք է նկատի առնել նորա գործածութիւնը և քննութեան մէջ նրա հեղինակութիւնը։ Այդ պատճառով կարտագրենք հայերէն և յունարէն լեզուներով երկու գլուխ աւելացնելով նաև առանձին հնչիւնների այս նաև հայերէնի վանկերի ասելու եղանակը որոնք այնպէս են իրար պատկանում, որ տառը համաձայն է տառին։ Խնդրում եմ ընթերցողները խոր քննելով լատիններէն լեզուով ասածը, Կիկերոնի մասին չմտածէին եթէ մէկը համեմատէր յունարէն բնագրի հետ, անկարող կրլինի չնկատել, որ հեշտ է բաւական ճշտութեամբ վերականգնել բնագիրը, որովհետև հայր իսկապէս յունարէնի ընթերցուածն է տուել 1։

1. Ծան. թարգ. Այս կտորը դրած էր լատիններէն բնագրով։

Փոխանակ Մերքսի քերականութիւնից առաջ բերած կտորը տալու, մենք կըվերցնենք մի երես «յաղագս մեկնութեան»-ից:

17 a. 8. Esti | de | heis | protos | lògos apo phantikos | kata | phasis
 և է, մի առաջին բան բաց-երևական ստորաութիւն
 eita | apo-phasis | poi d'alloi | pantes | syndésmō | heis
 ապա բաց-աութիւն իսկ այլքն ամենեքեան շաղ-կապաւ մի
 ananke dé | panta | logon | apo-phantikos | ek-rêmatos | einai
 բայց հարկէ զամենայն բան բաց-երևական նարտա-բայէ գոյ
 ê | pteseôs | rêmatos | kai | gàr | ho-tu anthrōpu | logos | ean
 կամ տապալմանէ և քանզի մարդոյն բան թե
 mê to-estin ê en | ê | estai | ê | allo | ti | ton toiūton
 ոչ զէն և կամ զեղիցին կամ զայլին զայսպիսեացն
 prostethê u-pō | lògos | apo-phantikos |
 առ-դիցէ չե-ևս բան բաց-երևական:

Մերքսը առաջ բերելով Թրականացու քերականութեան համապատասխան օրինակը աւելցնում է նաև լատինական թարգմանութեան բառայի համապատասխանեզ կտորը: Ես այդ մի կողմը թողի, քանի որ նա բերած օրինակին աւելի ոյժ տալ չէ կարող: Բերած հատուածի մէջ նկատում ենք, որ յունարէնի շարագաութիւնը պահպանուած է, բացառութիւն կազմում են

(1) dé և gar ի թարգմանութիւնը. նախնիթացում թարգմանած լինելով բայց-ով կամ եւ-ով կարծել են տալիս որ նոքա միայն kai — եւ-ի զօրութիւն ունին:

(2) յօդերը թարգմանելիս: Հայերէնի մէջ յօդերը թարգմանուած են ն մասնիկով:

Յունարէնում եղած տարբերութիւնները վերևի թարգմանութեան մէջ, իսկապէս առած շատ չնչին և աննշան են: Նոքա են allo ti ton toiūton ընթերցուածը ti toiūton-ի փոխարէն:

Եւ կրկին անգամ էջ CXVII գրում է Մերքսը հետևեալը:

«Ահա այս է հայերէն թարգմանութեան առանձնայատուկութիւնը. հայը թարգմանել է յունարէնից վանկը վանկի տեղ գնելով, իսկ այն մասնիկները որ իր մայրենի լեզուի մէջ չէ ունեցել, կամ բաց է թողել, կամ թարգմանել է

ազատօրէն: Սակայն ասում եմ ընթերցողներին, լինի թէ ընդունելու լինին, թարգմանիչը իւր լեզուի մէջ գործածելու նպատակաւ չի ստեղծել և ընդունել նոր բառեր, ոչ ընդհակառակը նա այնպէս է վարուել, ինչպէս լատինական անճաշակ թարգմանութիւններն են կատարուել, որոնք առանց կարմրելու յունարէն metochen լատիներէն participium (գերբայ) են թարգմանել, յուն. aitiatikén լատ. accusativum (հայցական), յուն. genikén լատ. genitivum (սեռական), և բոլորն է ընդունել են, այդպէս էլ հայ թարգմանը նոր բառեր է կազմել Գիտնիսիոսի քերականութեան համար ըստ յունական տարազի և այդ բառերը յետոյ ամենագործածական բառերի շարքին են դասուել: Եթէ մէկը հայ բընագիրը, ընդունելով որ յունարէն օրինակ չկայ, այն եղանակով թարգմանէր մի ուրիշ լեզուով, որ գործածէր այն բացատրութիւնները, որոնք գտնւում են մասնական բառերի բացգրքերում (quae in lexicis habentur vocabulorum technicorum), նա ոչ կարող է հայերէն լեզուով եղած Գիտնիսիոսի ոգուն ու առանձնայատկութեանը համաձայն թարգմանել և ոչ էլ կարող է քննութեան գործին նպաստող հաշուել: Որովհետեւ եթէ լու ըմբռնած լինի նոյն միտքը կըստանայ թէ հայերէնից և թէ յունարէնից: Այդ պատճառով ինչ լեզուով էլ կուզես թարգմանել հայերէնը բոլորովին անօգուտ է, հայերէնը պէտք է միայն նրա համար առաջարկել, որ նրանով յունարէն բնագրի առանձին առանձին բառերը ամենայն ճշտութեամբ արտայայտուէին:

§ 22 Նախնիաց § 2-ում առաջագրած պայմաններից երրորդըն էր, որ մենք պէտք է թարգմանութիւնից մի մաքուր օրինակ ունենանք: Հայերէն լեզուով Ստորագրութեանց և Յալագըս մեկնութեան-ի համար իմ համեմատած և գործ գրած ձեռագրերս հետեւեալներն են.

(a) Տպագրած Դաւիթ Անյալթի փիլիսոփայական և միւս գործերի մի հրատարակութիւնը տպուած վէնետիում 1833 թ. Միխիթարեանների տպարանում: Այդ հրատարակութեան

էջ 359—408 ի մէջ գտնուում է Արխատոտելի Ստորոգութիւնը գործը մեկնութեան հետ միասին: Գործի վերջի յիշատակարանն է. «կատարեցաւ տասն ստորոգութիւնոն ասացեալ յեռամեծէն յԱրխատոտելէ որ ասի ըստ յունարէն ձայնի կատեղորիաս»: Իսկ գործի վերնագիրը շատ պարզ է. «Ստորոգութիւնը Արխատոտելի»: Այստեղ չենք գտնում Գաւթի անուան յիշատակութիւնը, բայց յիշեալ մասի յաջորդ մասում 409—458 էջում, նոյն գործի 96, 28-ի վերջից, որտեղից սկսած իւրաքանչիւր հատուածին յաջորդում է իւր մեկնութիւնը: Վերնագիրն է. «Ստորոգութիւնը Արխատոտելի թարգմանեալ և մեկնեալ ի Գաւթէ»:

Մեկնութեան առաջի մասը բաց է թողնուած վենետիկ ձեռագրերի մէջ, սակայն վերջերում իմ գործ ածած և համեմատած շատ ձեռագրերում նա գտնուում է:

Այս վենետիկեան տպուած օրինակը ես նշանակել եմ II յաւելուածում V. տառով: Նա հիմնուած է սկսած 349—408 էջերից երեք ձեռագրերի վրայ, որոնցից մէկը բոլորագիր է և ծագում է Հայոց 859 Փրկչի 1411 թուից, միւսը նօտրագիր է ծագած Հայոց 1136 թ. Փրկչի 1688, մինչդեռ երրորդի ժամանակը յայտնի չէ. սա էլ է նօտրագիր: Վենետիկի հրատարակութեան էջ 409—458-ի մէջ տպուած է նաև մեկնութիւնը և այդ գէպքում երեք ձեռագրերից օգտակար է եղել միայն առաջինը: Պէտք է նկատել, որ հին ձեռագրերում թէ բնագիրը և թէ մեկնութիւնը գտնուում են իբրև իրար յաջորդող, մինչդեռ նոր ձեռագրերի մէջ բնագրին չի հետևում անմիջապէս մեկնութիւնը, Նոյն վենետիկի հրատարակութեան մէջ յաղագս մեկնութեանի բնագիրը տպուած է էջ 461—486-ում: Վերնագիրն է «Վկիզբն և նախագրութիւն գրոցն որ ասի ըստ յունեայ Պէրիարմենիաս և հայերէն յաղագս մեկնութեան արտադրեալ ի մեծ իմաստնոյն Արխատոտելի»:

Հետևեալը էջ 487—553-ում նոյն բնագրի մօտ հատուած առ հատուած յաջորդում է մեկնութիւնը, որը դար-

ձեռք է թողած 17 a. 25—20 b. 14. Էջերում: Այդ մասի վերնագիրն է. «Պէրիարմէնիաս Արիստոտելի թարգմանեալ և մեկնեալ ի Գաւթէ»:

Սրա համար գործ դրած ձեռագրերը համարեա նոյն են եղել ինչ Ստորոգութեանց համար. միայն բնագրի համար ունեցել են նաև մինօտրագիր ձեռագրերի 1688 թ. և մի ուրիշ նօտրագիր 1710 թ. բնագրի և մեկնութեան համար 1411 թ. ձեռագիրը:

Այդ ձեռագրերի տարբեր ընթերցուածները երբեմն նշանակուած են, սակայն առանց դասաւորութեան, տպած բնագրի լուսանցքում: Սրա համար ես իմ II յաւելուածում նշանակում եմ V0:

§ 23. (b) Այժմ դառնանք Պարիզի, Երուսաղէմի և Պալիայի ձեռագիր աղբիւրներին: Պարիզի աղբային Մատենադարանում ես աչքի եմ անցրել մի քանի հայերէն ձեռագրեր, յատկապէս երկուսը. հայերէն ձեռագր. թ. 105 և 106, որոնց ես II յաւելուածում D և E-ով եմ նշանակել, բայց համեմատութեան համար գրել եմ ստորդ Paris MSS կամ P. MSS. Ստորոգութեանց բնագիրը առանց մեկնութեան բռնում է թղ. 89—118 թիւ 105: Բնագիրը հանգերձ մեկնութեան բռնում է թղ. 252—356 թիւ 106: Թիւ 106 ձեռագիրը աւելի հին է և հաւանականօրէն գրած է տասնևհինգերորդ դարում, բայց գրած է վատ. թիւ 105 աւելի ուշ ժամանակի է սլաականում, բայց գրած է աւելի մաքուր:

Նոյն ձեռագրերը սլարունակում են նաև «յաղագս մեկնութեան»-ը: Թիւ 106 տալիս է բնագիրը մեկնութեամբ հանգերձ թղ. 97—164. թիւ 105 տալիս է միայն բնագիրը. թղ. 119—135 Կ:

Այս երկու ձեռագրերն էլ վերագրում են Գաւթին: Թէ թարգմանութիւնը և թէ մեկնութիւնը:

§ 24. Երբ. 1887 թւին ես համեմատեցի այդ ձեռագրերը մի քիչ անհանգիստ էի, որ կարող է թարգմանութեան մէջ յունարէնից մի քանի տարբերութիւններ մտած լինի, որի մէջ աղ-

ջատումները կատարուել էին կամ արտագրիչների կողմից կամ այն ուղղելու փորձերից, որ ձեռնարկուել են միջին դարերի լատիներէն թարգմանութեանց համեմատութեամբ: Յոյս ունենալով պարզել այդ կէտերը և ձեռք բերել մի աւելի մաքուր ձեռագիր 1888 թին գնացի երուսաղէմ և համեմատեցի երկու շատ հին ձեռագրեր, որ պահուում էին ս. Յակովբի վանքի պատրիարքարանի մատենադարանում: Այս ձեռագրերը համեմատութեանս մէջ նշանակում եմ I MSS. կամ I. 401 և 1291. երկրորդ յաւելուածումս թիւ 1291 իբրև B, թիւ 401 իբրև C. Սոցանից վերջինը թւում է ինձ իբրև աւելի հինը:

Սորանից պակաս է մի թերթ, որը պարունակում է Ստորոգութեանց մասին մեկնութեան վերջի համարը (§): Երկու ձեռագրերին էլ ժամանակը անյայտ է, բայց դատելով թ. 401 գրութիւնից նա տասնևչորրորդ դարու ձեռագիր կարող է լինել: Ես ցաւում եմ որ նկատողութիւնը պարունակելով երուսաղէմի ձեռագրերի կատարեալ նկարագրութիւնը կորած ժամանակի աշխատանք էր: Նոյն տարում քննեցի Էջմիածնի ձեռագրերը, բայց գտայ որ նոքա ոչինչ չեն աւելացնում թարգմանութեան բնագրի այն քննութեան վրայ, որ ես արդէն կատարել էի յենուելով Պարիզի և երուսաղէմի ձեռագրերի վրայ:

§ 25. Այս քննութեան վրայ է հիմնւում այն բաղդադութիւնը որ ես տպել եմ ոոյն գրքի էջ 1—50-ում: Երբ այս էջերը արդէն տպւեալ էին գնացի Պալիա լսած լինելով որ այնտեղի համալսարանի մատենադարանը ունի Դաւիթ Անյաղթի մի ձեռագիրը: Այդ ձեռագրի տարբերութիւնները համեմատած մինչև այդ ժամանակ իմ բաղդադած ուրիշ ձեռագրերի հետ, ըստ որում ես նորից մի ամբողջական համեմատութիւն արի և ինչ արդիւնք ստացայ իբրև յաւելուած կցեցի նախնիքացին հանդերձ մի քանի յաւելուածներով և ուղիղ ընթերցուածներով, այդպիսով լրացրի հայերէն բնագիրը որ տեղաւորել էի վերջում: Երկրորդ յաւելուածում ես տպել եմ նոյն այդ Պալիայի բնագիրը արտագրելով նրան ըստ կարելոյն ճշտութեամբ հանդերձ նորա ուղղւած տառերակն և շեշտադրական առանձնայատկու-

Թեանց: Այդ ձեռագիրը ցանկանում եմ աւելի մանրամասն նկարագրել:

Նա բաղկացած է երկու հատորից, 130 D 92, 93. ի բաց առեալ սկզբից մի քանի տետրակներ. առաջի հատորը գրած է բամբակէ հաստ թղթի վրայ, որը լաւ յղկած է և սպիտակ է: Իւրաքանչիւր երեսի մեծութիւնն է $10 \times 6\frac{3}{4}$ մատնաչափ ($10 \times 6\frac{3}{4}$ inches): Գրութեան չորս տողը բռնած տեղով հաւասար է գալիս մի գծական մատնաչափի: Գրքիս սկզբում դրել եմ այդ ձեռագրի ճշգրտապատկերը (facsimile): Նրա կազմը ըստ երևոյթին մօտաւորապէս տասնհինգերորդ դարուց է: Մի քանի տետրակներից պակաս է կամ առաջի թերթը կամ վերջինը, կարծես նրան սկզբում կարդացել են առանց կազմի, առանձին տետրակներով: Երկու հատորներից ոչ մէկումն էլ թւական չկայ: Այն գրչութիւնը ըստ որում գրած է Գաւթի մեկնութիւնը Պորփիրի ներածութեան մասին, և ստորագրութիւնքն ու յաղագս մեկնութեանը հանգերձ մեկնութեան, չի կարող աւելի ուշ լինել քան 1300 թւականը և ոչ էլ աւելի շուտ քան 1100 թ.: Գրիչը գիտէր գրել փոքր գրեր, որոնցով նա լրացնում է գծերի միջի սահմանը: Միայն մի տեղում մօտ կէս երես գծից անցնում է գրելով խիստ մանր գրերով: Ուղղագրութիւնը այն է, ինչ որ գործնական էր իններորդ, տասերորդ դարում և ընդհանրապէս հին ձեռագրերի մէջ: Այդ կայանումէ աւելի ուշ ժամանակուայ ուղղագրութեան տարբերութեան մէջ, որք են. է, եր, էն, էա, էնէ, ա-նէն, օ, էա (elaben), որոնց փոխանակ ունենք, թէպէտև ոչ միշտ անփոփոխ. է, եր, էն, էա, էնէ, ա-նէն, ա, էա. երբեմն էրէնէն-ն փոխանակ էրէնէն-ն, յաճախ յա-էա և այլ փոխանակ յա-էա և այլ: Այդպէս նաև էրէէ է գրած փոփանակ էրէէ օրինակ 19 Ե. 36. Դէպ, փոխանակ Դէպ: Յարմար է յիշել նաև մի քանի պատիւներով կրճատումները մանաւանդ ամենասովորականները թի և թե փոխանակ ին-ն և ին-ն: Տպագրութեամբ արտագրել ձեռագրի կէտագրութիւնը դժուար էր, յատկապէս այն տեսակ բարակ կէտերը, որք ցրուած են գրութեան մէջ և հաստ կէտերը: Սակայն գործ են ածած կոլոր և քառսկու-

սի մակակէտեր, իբրեւ ծանր և թեթեւ ստորակէտեր: Կոլոր ստորակէտերը յաճախ գտնուում են գծերի վրայ, ուրեմն աւելի ծանր քառակուսիները գերազանց են քան ստորակէտերը: Երկու կէտերը գրուած են մի գծի գրուածքի հաւասարութեան վրայ և եթէ դադարը աւելի երկար է՝ գծից վերև: Միջակէտը երբեմն կոլոր է, երբեմն քառակուսի և գրւում է կամ աւելի ստոր, կամ գծի վերին հաւասարութեամբ: Շատ անգամ տպագրութեան պակասաւորութեան պատճառաւ իմ տպած բնագրի մէջ երկու կէտերը ներկայացնում են երկու կարճ հորիզոնական բծեր, մէկը միւսի վրայ: Երբեմն էլ պատահում են երեք կէտեր: Կէտագրութիւնը լիապէս և ամբողջապէս այն պատճառաւ է յատկապէս գործադրած, որ գրածի միտքը հասկանալի դառնար: Գրութիւնը շատ տեղ միապաղաղ է. և կէտագրութեան ամբողջ եղանակը ցոյց է տալիս, որ արտագրութիւնը կատարուել է մի հին միապաղաղ գրած օրինակից, որի մէջ ընդհարումներն են ծառայել բառերի բաժանման: Այլ կերպ չեմ կարող մեկնել գծի վերայ եղած բազմաթիւ երկարացումն վանկերի (Diastole) և ստորակէտերը, քանի որ այստեղ գործ են ածած ոչ իբրեւ յապաւումն (Elision) և ոչ իբրեւ երկու ձայնաւորների միմեանց հանդիպումն. (Hiatus): Վերջի բնագրի մէջ կան բառեր, որոնք ամբողջութիւն են կազմում և պէտք է միասին գրուած լինէին, երբեմն ստորակէտով բաժանուած են. օրինակ Քրէթէ մի քանի տեղ գրած է Քրէ, Լէ: Նախդիրները յաճախ այն բառերի հետ են ի միասին գրած, որք նրանից նախնիթաց են. և երբեմն տողագարծութեան նշանը դրած է մի ամբողջութիւն կազմող բառի մէջ: Օժանդակիչ է բայը շատ անգամ միացած է իրան նախնիթաց գերբայի հետ:

Ձեռագրի ուղղագրութիւնը բոլորովին միատեսակ չէ և թէ նա ինչ աստիճանի տարբեր է նկատեցի գործը տպագրել տալիս: Իրաւ է կտրելի է այդ տարբերութեան մի քանիսը արտագրողներին վերագրել, բայց պէտք է լինեն այնպիսիներն էլ, որոնց պատճառը լեզուաբանական է:

Ես միայն աշխատել եմ տպագրութեամբ արտադրել ձեռագրի

բնագիրը: Տպագրութեան համար արտագրելիս միապաղաղ գրած բառերը մեծաւ մասամբ բաժանել եմ: սակայն փորձել եմ խոյս տալ ուրիշ փոփոխութիւն անելուց: Տպագրելով թարգմանութեան բնագիրը համաձայն Պալիայի ձեռագրին ոչ մի ջանք չեմ խնայել արտագրել այն շեշտերը որք բաւականի բնորոշիչ են: Հաղուագիւտ են այնպիսի հայերէն ձեռագրեր, որոնց մէջ այն լիութեամբ և այն խնամքով նշանակուած լինին բառերի շեշտերը: Սակաւ դէպքերում օրինակ 16 ա. 13 էջում, շեշտերը նշանակած են հորիզոնական դրութեամբ փոխանակ ուղղահայացի, այդ էլ եմ փորձել պահելու: Հին հայերէն շեշտագրութեան խնդիրը դեռ ևս մութ է և նոր հրատարակութեանց մէջ նոքա չեն նշանակում: Ես յոյս ունիմ որ հոգալով արտագրել շեշտերը գործածութեան դիւրութիւն տուած լինիմ լեզուաբանական տեսակէտից նպաստելով որոշել հին հայերէնի շեշտի բնաւորութիւնը:

§ 26. Հետեւեալում մենք դնում ենք այդ ձեռագրի բովանդակութեան ցանկը:

Առաջի հատորի մէջ: (I) Մի հին գրիչ, թէև ոչ նոյն գրիչը որ գրել է II հատորը, այդ ժամանակից նորան գրել է հայերէն նշաններով յունարէն բուսաբանական անուանց մի ցանկ դիմացը գնելով հայերէն ժողովրդական դարձուածները: (II) Նոյն գրիչը գրել է նաև ֆիլոնի հին կտակարանի անուանց բառարանը: Սորա վերնագիրն է. «Բառեր Եփրայական անունների թարգմանուած յունարէն լեզուով ֆիլոնի ձեռքով, որ յաջորդ էր առաքեալներին»: Սա ըստ երևոյթին ֆիլոնի մի աւելի հին բառարանն է համեմատած նրանից մեր ունեցած յունարէն և լատիներէն բառարանների հետ: Այն գրիչը որ գրել է (I) և (II) ես նշանակում եմ A 1-ով:

(III) Գրիչը աւելի ուշ է, մենք նրան կոչում ենք Ը. և անողորկ թղթի վրայ գրած է Արիստոտէլի «յաղագս աշխարհի և յաղագս առաքինութեանց»: Առաջինի սկիզբը պակաս է:

(IV). Ներածութիւն Պորփիրի դարձեալ տարբեր գրչից է, որին ես B եմ կոչում: Հին է քան Ը, բայց աւելի ուշ է քան A կամ A1.

(V) Դաւթի ներածութեան մասին գրած մեկնութիւնը: Սրա սկիզբը ծագում է B-ից, սակայն սրա մեծ մասը գրել է Ս հատորի գրողը՝ A. Գրքի այդ մասը շատ է վնասուած ծխից: Դաւթի մեկնութեան վերջի մասը գարձեալ տարբեր գրչից է որ բաւական ինքնուրոյն է եւս կոչուում են նրան A 2: Այս գրիչը համարեա ժամանակակից է. A-ին և ձգտում է նմանել յունարէն գրութեան եղանակին ձայնաւորով սկսող բառերի սկզբում աւելացնելով հազագային ձայներ:

(VI). Ստորագութեանց վրայ գրած մեկնութեան մի հին թարգմանութիւն է գրած A 1 գրչից, սկիզբը պակաս է:

(VΠ). Եւկլիդի հին հայերէն թարգմանութիւնը՝ գրիչն է A 1. Երկրորդ հատորը պարունակում է Ստորագութիւնը և Յաղագս մեկնութեան գրիչն է հին, նուրբ և համարձակ մէկը, եւս նրան կոչուում են A: Բնագրի լուսանցքներին ցրուած են հայերէն զանազան նկատողութիւններ, գլխաւորապէս Օ. գրչից, քաղուած ինչպէս երբեմն կարգում ենք, «իրանկների գրքերից»: Սակաւ բացառութեամբ այն բոլոր ընթերցուածները որ եւս աւելացրել են քննական բառերի քաղուածներին (apparatus criticus) գտնուում ենք աւելցրած Օ գրչից, որը երբեմն մինչև անգամ իսկական բնագիրը ջնջել է: A 1. գրիչը լուսանցքների վրայ և բնագրում միայն մի քանի տեղ է ուղղել, որոնք եւս աշխատեցի ճշտութեամբ նշանակել էջերի ստորին լուսանցքում: Թերևս այդ նոյն գրիչն է, եթէ իրաւ առաջի գրիչը չէ, որը զանազան տեղերում ջնջման կէտ է դնում: A 1. ուղղագրութիւնները պէտք է հանուած լինին հինգերորդ դարու յունարէն ձեռագրերից: Որինակի համար այդ գրիչն է որ 19 b 8 «չի վրայ մէկ կէտ է գրում, որից ստանում ենք հետևեալ վարիանտը. «անուն ոչ ասեմ: այլ անորոշելի անուն» (ónoma mén légo, all' adriston onoma) մինչդեռ բոլոր յունական ձեռագրերը կարգում են. ónoma men ú légo, all' aóriston ónoma: Նոյն գրիչը գրել է գլխների սկիզբը կարմրով: Կարմիր ներկով գրած մի քանի ուղղագրութիւնները չկարողացայ որոշել արդեօք A 1-ին պէտք է վերագրել, թէ Օ-է արել նմանուելով հին: Օ-ի բոլոր ընթերցուածները բնագրի

աղջատումն են ներկայացնում և Պալիայի ձեռագրի արժէքը հէնց նրանում է կայանում, որ նրա բնագրի մէջ չկան բոլոր յետոյ աւելցրած միջնագրեան աղջատումները հինգերորդ դարու թարգմանութեանց մէջ: Ես տատանում եմ նշանակելու այն տարբերութիւնը որ կային տպած օրինակի և միւս ձեռագրերի մէջ, նոքա բոլորն էլ ընդհանրապէս շատ վատ էին: Միայն վերջում աւելցրի նրանց էջերի ներքին լուսանցքներում պարզ ցոյց տալու համար թէ հայերէն ձեռագիրը միջին դարերում, ֆրանկական ազդեցութեան տակ ինչ աստիճանի աղաւաղուել են: Այս պարզաբանումն անհրաժեշտ էր, որպէսզի կարելի լինի յետոյ գնալով վերականգնել մի աւելի հին բնագիր: Նոյն խնամքը պէտք է ուզորտ լինի եթէ մէկը ցանկանայ հայերէն Աստուածաշունչը քննապէս գործագրել:

§ § 27. Այս ձեռագրի պատմութեան մասին տասնութերորդ դարուց առաջ ոչինչ յայտնի չէ: Այդ դարու սկզբներում նա պատկանում է Պերօ-Դի-Բեքարիզի (Pero di-Beccarisi) Պալիայի ամենայայտնի ազնուական ընտանիքներից մէկին: Քիչ յետոյ սեպհականութիւն էր կազմում Թէսէոս Ամբրոսիոսին Պալիայի Ալբոնիսիոսի ընկերակիցներից մէկին, որը (Theseus Ambrosius ex comitibus Albonessii) Խոալիայում արեւելեան լեզուների ուսումնասիրութեամբ պարապող անձանց առաջիններից մէկն էր և հեղինակ է հեռեեայ շարագրութեան. «Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam, atque Armeniacam et decem alias linguas. Excudebet Papiæ. Ioan. Maria Simoneta Cremonen. In Cronica sancti Petri in Coelo Aureo. Sumtpibus et Typiis, autoris libri. Anno a Virginis partu. 1539. Kal. Martij». Ներածութեան մէջ գործածած բոլոր հայերէն օրինակները վերցրած է այս ձեռագրից և գտնուում են 144, 156, 165, 166 էջերում: Այդ հեռեեայն է. «Antiquissimus Aristotelis, liber, Armenicis literis scriptus» (Հնագոյն մատեան Արիստոտէլի, գրեալ հայկական տառիւք) որը Թէսէոս Ամբրոսիոսը յիշատակում է 168 էջում: Օրինակի համար 114 էջում գրում է. «In antiquissimo libro Armenicis literis scripto, in quo Porphirii Praedicabilia, et parua Aristotelis Logicalia, literis et lingua Ar-

menica scripta Eontinentur reperto. և ապա շարունակութեան մէջ տալիս է Եփրայեբէն Այրբենը, որ գտնուած է այդ ձեռագրի առաջին հատորում:

Հետեապէս նա տալիս է ընթերցուածներ Արխատոտէլից և Պորփիւրից առնելով այդ ձեռագրում գտած օրինակից և մի ուրիշ գէպքում տպագրում է մի նկատողութիւն, որ ուշ ժամանակներում մի գրիչ աւելցրել էր ձեռագրի լուսանցքի վրայ: Պափիայի համալսարանի մատենագարանում կան պահուած երեք ուրիշ հայերէն ձեռագիր, որ դարձեալ պատկանում էին Թեոֆան Ամիրոգիոսին և որոնց մէջ հայերէն տառերով գրել է իր անունը: Սակայն նոքա յետին ժամանակներից եկեղեցական գրքեր են: Սոցա մէջ շատ են ոտորգծեայ լատինական բառերով բացատրութիւնների, հետեապէս կատկած չկայ, որ Պորփիւրի և Արխատոտէլի թարգմանութեանց մէջ եղածներն էլ նոյն գրչի են:

§ 28. Այժմ անցնենք երկրորդ կտրգի թարգմանութեանց, այն է՝ Յալաֆս աշխարհի և Վասն առարինութեան: Յոցա հնութիւնը աւելի ստիպաւ ապահով է քան առաջին խմբինը և ամենահին տեղեկութիւնը, որ ունինք նոցա մասին գտնում ենք արդէն 10 §-ում յիշած Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերում: Նա խնդրում է իւր աշակերտներից յետ ուղարկել Արխատոտէլը, որ նա ուրիշ անգամ նոցա էր տուել մի ժողովածու հետեւեալ վերնագրով. «ի վերայ երկնային մարմնոյ և գնդաձևութեան երկրի» կամ «վասն կարգաւորութեան կենաց» որի մէջ վերլուծած է արտայայտուող զգացմանց յատկութիւնները և դասաւորութիւնը: Այս յիշած երկերը հաւանականօրէն էին «յալաֆս աշխարհի և վասն առարինութեան» գործերը: Նայելով նոցա ոճին թւում են թէ նոքա պատկանում են ութ կամ իններորդ դարուն:

Սակայն «յալաֆս աշխարհի»—թարգմանութիւնը բառացի է ոչ պակաս չափով քան ստորագրութեանց թարգմանութիւնը և անկասկած թարգմանուած է մի այնպիսի յունարէն բնագրից, որ բաւական տարբերում է Արխատոտէլի բերլինում տպագրութեան ծառայած օրինակից. սակայն ի նկատի առնելով այն հանգա-

մանքը, որ այդ երկու գիրքը ծառայել են փխխտափայութեան համար իբրև բնագրեր միջին դարերում ներս են մտել բաւական մեծ թւով սխալներ: Այդ իսկ պատճառաւ տատանում էի տրպել հայերէն տարբերութիւնները, որովհետեւ ականերն է, որ նրբանցից մեծ մասը նոյն իսկ թարգմանութիւնից են ծագել և ես կասկածում էի, այդպէս լինելով արդեօք արժէ գործ դրած ժամանակը: Ինչ էլ որ տպեցի վճռեցի ընտրութեամբ վարուել, որովհետեւ անկարելի է շեղել այն ծրագրից, որին ես հետևեցի Ստորագրութեանց և յաղագս մեկնութեան-ի վերաբերմամբ ռալով թարգմանութեան մի քանի տարբերութիւնները:

1891 թւի աշնան, երբ իմ համեմատութեան 51—71 էջերը արդէն տպուած էին ես պատահմամբ հանդիպեցի Էջմիածնի վանքի մատենադարանում մանրագիր մի ձեռագրի այս տիտղոսով. «Արխատոտէլ ի վերայ Աստուծոյ» բնագրի էջ 397-ից սկսած մի թարգմանութիւն 397 b. 16. dio kai... այս աշխատասիրութեան վերջը որ շատ դերազանց էր ես առաջուց էի հանդիպել: Յիշեալ ձեռագիրը Կարինեանի Տիխիսում 1863 թ. տպած ցուցակում ունի 2050 թիւը, իսկ վանքի ձեռագիր ցուցակում 2093 թ. ձեռագիրը թղթից է և գրած է Աղթամար կղզում վանայ մօտ 1223 թ. թարգմանութեան մէջ չկայ Դաւիթ Անյաղթին վերագրած լինելու յիշատակութիւն:

Այս թարգմանութեան վերջի մասի համեմատութիւնը յունարէն բնագրի հետ ցոյց է տալիս թէ ինչքան բազմաթիւ են հասարակ բնագրի մէջ ցրուած աղաւաղումները, որ տպուած են վենետիկ հրատարակութեան մէջ և գտնում են նմանապէս միւս բոլոր ձեռագրերում որ ես տեսած ունիմ: Օրինակի համար տպածի էջ 62—71 համեմատութեան միջի նկատողութիւնները պէտք է դուրս ձգել:

Էջ 63 նկատողութիւն 397 b. 34. 398 a. 1. 398 a 13. 398 a. 1.

Էջ 64. նկատող. 398 a. 14. 398 a. 16. 398 a. 18. 398 a. 21. 398 a. 22.

Էջ 65 նկատող. 398 b. 21. 398 b. 23. 398 b. 30. 398 b. 31.

Էջ 66. նկատող. 399 a. 12. 399 a. 19. 399 a. 25.

Էջ 67. նկատող. 399 b. 22. 399 b. 23. 400 a. 1. 400 a. 3.
400 a. b.

Էջ 68. նկատող. 400 b. 12. 400 b. 13. 400 b. 13. 400 b.
33. 400 b. 26.

Էջ 70. նկատող. 401 b. 6. 401 b. 8. 401 b. 11. 401 b. 16.

Էջ 71. նկատող. 401 b. 28. 401 b. 29.

Բոլոր այս էջերում յիշեալ բնագիրը համաձայն է յունարէնին: Սի քանի ուրիշ էջերում այդ անհրաժեշտութիւնը անհետա-
նում է իմ տպած նկատողութեանց շնորհիւ. օրինակի համար
հետեւեալները.

Էջ 62 397 b. 18. «Այսինքն զի սակայն ոչ զգոյացու-
թիւնն»] Այստեղ հայերէնը տարբերութիւն չի ցոյց տալիս:
tē mén theiā dynámei prepontha kataballōmenoi lōgon, ú mēn
tē ge ousia խօսքերը թարգմանած են «յէսս զաստուածային
զօրութեան նշանակ, սակայն ոչ գոյացութիւնն» որ ունի
“divinam potentiam significantes (symballōmenoi) non autem
essentiam», խօսքերի նշանակութիւնը, կամ սա կարող է
խսկապանի բացատրութիւնը լինել:

Էջ 63. 398 a. 10. u k - ու չ] Այստեղ ձեռագիրը բաց է թող-
նում ոչ սակայն կարօտում է *epi tū megōlou basilēōs* խօսքե-
րին, որ պիտի կարգացուի երկրորդական նախադասութեան
մէջ *all' hōion* բառերից յետոյ:

Էջ 64. 398 b. 5. *epiteleîn há búloitō* Այստեղ ձեռագիրը ունի
epitelēin,

Բաց է թողել *há búloito*.

Էջ 65. 398 b. 26. Այստեղ ձեռագիրն ունի *ésti hois
kai enantias kaitoi tēs prōeēs endéseōs tis kinēsin heteroias
genoménēs*==է և ներհակ մտնաւանդ առաջին շաղկապին
առ ի շարժութիւն միւսոյն լինելով:

Էջ 66. 399 b. 12. Այստեղ ձեռագիրը այսպէս է թարգմա-
նում կարծես բնագիրը. ունենար հետեւեալը *hóder usamōs
estin empódion, úte kinéi pros diánoian hēmas apistios*—որ

դընաւն ունի և ոչ է պարտ շարժել մեզ առ ի մտածութիւն
թերահաւատութեան:

Էջ 67. 399 b. 18. Այստեղ ձեռագիրը ունի *nòmon kósmos kai politeías*.

Էջ 68. 400 b. 18. Այստեղ միակ տարբերութիւնը կայանում է փոփանակ *sitêsómenot*—զի հատուցանէ *apodósôn*.

Էջ 68. 400 b. 29. Այստեղ ձեռագիրը թողնում է *óntos*—լինել, սակայն ուրիշ տարբերութիւն չունի:

Էջ 69. 15. Ձեռագրերը թողնում է *pais*—, մանուկ և *atermanos* «անսահման», բայց ուրիշ փոփոխութիւն չունի:

Էջ 69. 400 a. 19. Ձեռագիրը փոխանակ *apo tòn karpón*— առ ի պտղոցն, ունի *epi tòn karpón* վասն պտղոցն, սակայն էական ուրիշ տարբերութիւն չունի:

Էջ 70. 401. 9. Ձեռագիրը ունի *aitian*—պատճառ փոխանակ *usian*—գոյացութիւն, սակայն մնացած մասում համաձայնում է յունարէն բնագրի հետ:

Էջ 71. 401. b. 23. Ձեռագիրը ունի. *Estin uk allo ti plên ék theû*— ոչ ումեքէ գիտելի բայց միայն աստուծոյ:

Էջ 71. 401 b. 26^ս Ձեռագիրը այստեղ համաձայն է սովորական բնագրի հետ միայն *timópos*—պատուհասին բառի առաջին գնում է *nomos kai*—սակս իրաւացն:

Մի քանի էջերում աստղանշանով որոշել եմ հայերէն հատարակ բնագրի սխալները. ձեռագիրը տալիս է մեզ ուղիղ բնագիր, օրինակ էջ 66. 399 a. 19. *pherónúmós* թարգմանած է բառացի «բեր. անուշաբէս, որի փոխարէն հատարակ ձեռագրերում անգրագէտ գրիչներից մէկը գրել է» «բարերարութեամբ» նշելով էջ 66. 399 a. 31. ձեռագիրը կարդում է «նշանակ է» որը ես գուրս թողի ընդունելով որ այդ սխալ է մտած հատարակ բնագրից: Նման է նաև էջ 400 b. 23 (էջ 8) ձեռագիրը ունի «միւս» խրոմէ ի տեղ, դարձեալ դուրս եմ ձգել իմ նկատողութիւնից:

Այս թարգմանութեան ուրոյն բնագիրը, որ պահուած է այս

ձեռագրումն ուղղել են ռիալներից ուշ ժամանակի արտագրողները. օրինակ

էջ 398 a. 27 asias թարգմանած է իբր usias.

էջ. 398 b. 9. kinein թարգմանած է իբր krinein.

էջ 401. a. 11. tēn gēn թարգմանած է իբր plēgēn, որովհետև այլապէս ես չեմ կարող բացաղրել ձեռագրի մէջ այդտեղում եղած «գ ա ն ի ՚» բառը:

Չնայած այս և այն անկատարելութեանց յամենայն դէպս կարծում եմ որ այդ թարգմանութիւնը արտացոլեցնում է ստորկեան այս հետաքրքիր աշխատութեան մի բաւականի հին բնագիր և այդ նկատում է մանաւանդ նրանից, որ նրանում մի երես տալիս է նոյնպիսի ընթերցուածներ որ ըստ երևոյթին ունեցել է նաև Ապուլեյոսը:

§ 29. Յաղագս առաքինութեանց՝ ստոր աշխատութիւնը հաւանականօրէն հայերէն լեզուով թարգմանուել է այն ժամանակ երբ թարգմանուել է «յաղագս աշխարհի»: Իմ էջ 72—75 տպած համեմատութեան համար ձեռիս չունեցայ մի աւելի լաւ հայերէն բնագիր քան Վենետիկում տպած հրատարակութիւնը, որից էականապէս տարբեր չգտայ ոչ Պատիւայի, ոչ Երուսաղէմի, ոչ Լւմիածնի ձեռագրերը: 1892 թւի գարնանը Վատիկանի մատենադարանում գտայ ես մի աւելի հին ձեռագիր քան ես առաջ էի ունեցել, Cob. Arm. III. fol. 456 V—fol. 461 r. Այս ձեռագիրը գրած է գեղեցիկ կերպով ազնիւ մագաղաթի վրայ և պատկանում է տասներեքերորդ դարու առաջի կէսին. ուղղագրութիւնը և գրողի կողմից ազատ թողած տեղերը ասպացուցանում են որ նա իր առաջի բնագիրը չի կարողացել կարգաւ և որ արտագրութիւնը կատարուել է մի շատ հին օրինակից: Սակայն այս Վատիկանեան ձեռագրի բնագիրը շատ քիչ է տարբերվում տպածի բնագրից: Միայն երեք էջերում կարող է նա ուղղել Վենետիկի հրատարակութեան բնագիրը: Դոքա հետևեալն են:

1250 a. 23. kath' hēn apolaúseis] Վատիկանեան բնագիրը ունի. Kath hēn hairúntai tās hēdonás kolyontos tū logismū.

1250 Խ. 18. վատիկանեան ձեռագիրը կարգում է «*... Կաթոլիկոս*» որի մասին ես նկատել էի, որ վենետիկ տպագրութեան բնագիրը սխալ է:

1251 Բ. 23. վատիկանեան ձեռագիրը *kloy'ontos* ի առաջին չի գրում *mē* որով համաձայնում է յունարէն բնագրի հետ:

Այս երկու աշխատութիւնները «յաղագս աշխարհի» և «յաղագրս առաքինութեանց» տպուած են վենետիկում Կորիւնի, Մամբրէի և Դաւթի հրատարակութեան մէջ էլ 603—635. Ձեռագրերի մէջ նոցա տիտղոսն է. «Թուղթ Արիստոտելի իմաստնոյ առ արքայն Ալէքսանդր, պատմութիւն յաղագս աշխարհի և յաղագս առաքինութեանց»: վենետիկ երկու գործերին հրատարակութիւնը ևս հիմնուած է վեց ձեռագրերի վրայ որոնցից երեքը բոլորագրով են և ունին հետևեալ թւերը 245—1319, 1115—1599 և ՊԾԹ—1411. Նոցա հրատարակող Մխիթարեանը ոճի վրայ հիմնուելով վերագրում է Հինգերորդ դարուն, Հայոց գրականութեան ոսկեայ դարուն: Սակայն ես նրանց աւելի ուշ եմ գնում: Յամենայն դէպս ոչ այն անձը որ թարգմանել է Ստորագրութիւնը և յաղագս Մեկնութեան և ոչ էլ այն որ թարգմանել Պորփիրիի Ներածութիւնը նոյն այս գործերի թարգմանիչն է: Այժմ դարձնենք մեր ուշքը ներածութեան թարգմանութեան վրայ:

§ 30. Ներածութիւնը հրատարակուած է նախնիթացում յիշած 1833 թուի վենետիկ հրատարակութեան մէջ և քառասուն տարի աւելի շատ տպագրուած էր նաև Մագրասում ապրող Հայերի ձեռքով: վենետիկ ներածութեան բնագիրը հիմնուած է վեց ձեռագրերի վրայ, որոնցից երկուսը բոլորագրով են և ապա ծագում են 1313 և 1411 թւականներից: Դաւթի ներածութեան մասին գրած մեկնութիւնը արտատպուեց զարձեալ նոյն ձեռագրերից, էջ 251—356: Այդ մեկնութիւնը, ի բաց առեալ սկիզբը և վերջը գուրս է գրած Ticinus ձեռագրի մէջ առաջի գրչի կողմից և մենք ունինք նրա ամբողջութեան համար մի բաւական գիւրբնթեռնելի բնագիր: Նոյնը չէ կարելի առել նաև Ներածութեան մասին: Իմ տեսած բոլոր ձեռագրերի

մէջ միայն Ticinas ձեռագրի B¹ գրիչն է ամենամաքուրը և ինձ ամենից շատ օգնեց մաքրելու բնագիրը արտագրողների սխալներից: Սակայն գոթախտաբար հէնց միայն այդ է ներփակում վենետիկ տպած էջ 227—249 էջի հրատարակութիւնը: Հրատարակութեան վերջի տասը էջում 240—256-ում այդ չի պարունակում: Ուստի տպած բնագիրը համեմատեցի տառնչորորդ դարու Տիխիսի մի ձեռագրի հետ և Պարիզի մի ձեռագրի հետ (Gont. Armén. № 106), մի լաւ գրած էջմիածնեան օրինակի հետ և 1793 թ. Մադրասում լոյս տեսածի հետ:

Վերջինս տպագրուած էր Պարսկաստանի Սպահան քաղաքից բերած մի հին ձեռագրի վրայ: Այդ աղբիւրների համեմատութիւնը համոզեց ինձ, որ թարգմանութիւնը բաւական փոփոխութեան է ենթարկուել և մինչև անգամ ուղղել են համաձայն արեւմտեան աղբիւրների: Իմ աշխատութեան 76 և այլն էջերում տուած համեմատութիւնը կատարելիս, ես իբրեւ ուղղեցայց եմ ընտրել համեմատութեան մէջ միայն տարբերութիւնները այն ընդունել ինչ բոլոր բնագրերում համաձայն են: Սակայն հոյերէն բնագրերի ամենաընտիրներն էլ ծագում են յունարէն ձեռագրերի վատ ընտանիքից, ուստի ես չհամարձակեցի այդտեսակ բաներով իմ հատորը ստուարացնել, թէև իմ սկզբնական միտքը այդ էր:

Այդ թարգմանութեան ժամանակի մասին տպահովապէս մի բան ասել գոնար է: Հաւանականօրէն նա միւսոյն ժամանակամիջում և նոյն անձի ձեռքով է կատարուել, որը յունարէնից թարգմանել է apo phonês Dabid: Թարգմանութիւնը կատարեալ բառացի է նման Ստորագութեանց և Յաղագս Մեկնութեան թարգմանութիւնները, սակայն ունի մի քանի քերականական առանձնայատկութիւններ, որք մեզ ստիպում են նրան ընդունել ոչ նոյն անձի, այլ ուրիշի գործ: Եւ համամիտ եմ նրան եօթներորդ դարուն վերագրել, սակայն եթէ մէկը լաւ հիմունքներով կարողանար նրան Ռաիթ փիլիսոփային վերագրել, մի ա-

աւանձինն հակառակ բան չէք գտնիր ոչ լեզուի կողմից, ոչ ոճի կողմից:

§ 31. Դաւթի ներածութեան մասին գրած մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը արժանի է ուշադրութեան առնելու յունարէն ձեռագրերը լրացնելու ժամանակ նրանից մի քննական բնագիր սխառութեան: Բերլինում տպած Արխատոսէի հատար չորրորդ, էջ 16 և այն համառօտ բնագիր ունի. համառօտ է ոչ թէ խառութեան սխառութեան, այլ որովհետեւ շատ բան բաց է թողած ինչ որ այժմ ունինք յունարէն բնագրի մէջ: Այնպէս որ, եթէ լրացնելու լինինք Բերլինում տպած Արխատոսէի, կրգտնենք հետեւեալ գուրս թողած մասերը:

Brandis Scholia, Berlin Aristotle. vol. IV.

էջ 16 b. 43- 17 a. 4 kephalaia dé ... éehusin] թողած է

էջ 17 a. 9. ho skopos] թողած է.

էջ 17 a 10-16 kai héxin .. légesthai] թողած է.

էջ 18. a. 19. eylogos] թողած է.

էջ 17 a. 24, 25. Bulomenos ... ekei] թողած է.

էջ 17 b. 3-5 hos hoton ... onoma] թողած է.

էջ 17. b. 19-22. kaigar dià ... tò sy'ngamma] թողած է.

էջ 17. b. 25, 26. hosper ... ginoskomen] թողած է:

Այդքան սահմանափակ տեղից. այդքան օրինակներ յառաջ բերելով ապացուցանում ենք, որ Բրանդիսի բնագիրը մի զանգուած է կազմուած ուրիշ մեկնութիւնների քաղուածների գումարումից: Մինչդեռ հայերէն մեկնութիւնը մեծ հաւանականութեամբ ամբողջութիւն է կազմում և բայի մի քանի գուրս թողած տեղերից ամբողջապէս բառ առ բառ թարգմանութիւն է յունարէնից և շատ նման է ստորագրութեանց և յաջագոս մեկնութեան թարգմանութիւններին:

§ 32. Այս գրքի նախընթաց համեմատութեան մէջ առաջին յաւելուածի էջ 46-ում մի աստղանշան էի դրել նշանակելով իմ կատկածս յինի թէ հայերէն բնագիրը ազաւաղուած լինի: Առաի և Պորփիրի մեկնութեան համեմատութեան մէջ, որ գտնուում է էջ 76 մինչև 87 այդտեղակ աստղանշաններ շատ են:

ես խնդրում եմ այն ընթերցողից, որ ձեռքը պիտի առնի իմ գործը համեմատութեան համար վերցնի յունարէնի այն հրատարակութիւն, որ ես եմ ունեցել: Այլապէս խիստ ձանձրալի և անօգուտ կը լինէր շարունակ յիշել միքանի հրատարակութիւններ: Իմ բոլոր ջանքը կայանում էր նրանում լոյս սփռել յոյն բնագրերի վերջին պատմութեան վրայ: Ստորագրութիւնքը և յաղագս մեկնութեան կարող ենք հայերէնի միջոցով որոշել և տալ նրա ճիշտ բնաւորութիւնը համաձայն նրա հաւանական չորրորդ դարու բնագրի, այն էլ պարզ և ճիշտ եղանակով, քանի որ մենք մեր առաջ ունինք այդ դարում ծագած ձեռագիրը:

§ 33. Վերջում պարտականութիւն եմ համարում շնորհակալութիւն յայտնել այն անձանց որոնք անկեղծ ինձ գործիս մէջ: Ամենից առաջ և գլխաւորապէս ուսուցչապետ Մարգոլիսին էր (Professor Margoliouth) որ ինձ յակեց սովորել հայերէն և նշանակեց այն գործերը որ կարելի է լրացնել հայերէնի ուսումնասիրութեան միջոցաւ: Շատ շատ հայ բարեկամների եմ մատուցանում իմ շնորհակալութիւնը. Արժան. Ս. Պարոնեանին Մանչեստրում որը օգնեց ինձ գրուածս մաքրել տպագրական սխալներից, ուստի նրան յատկապէս երախտապարտ եմ: Այս առաջին գիրքն է որ հայերէն տառերով տպագրեց Կլարենդոն մամուլը (Clarendon Press) իսկ տպագրութեան համար արտագրել էի Պալիալի ձեռագիրը: Ամենայն հոգ տանելով հայերէն բնագիրը ըստ կարելոյն սխալներից ազատ պահել վախենում եմ: Կլինի թէ յունարէն վկայութիւնները անուշադիր լինեմ թողած և ոչ ըստ արժանոյն ուղիղ գրած: Իմ շնորհակալութիւնն եմ մատուցանում Երուսաղէմի և Լ՛Նվիաժնի հայ վանքերին այն պատրաստականութեան համար, որով նոքա իմ արամազրութեան տակ զրին իւրեանց մատենադարաները և նրապատեցին ինձ հայերէն բնագիրը համեմատելիո: Իմ յատուկ շնորհակալութիւնը Պալիալի համալսարանի գիտնական մատենագարանապետին, որ նա այնքան բարի եղաւ իմ ցանկութիւնը կատարելու ուղարկելով իրանց միակ հայերէն ձեռագիրը Բոգ-

լեյան մատենադարանին (Bodleian Library) որտեղ ես կարողացայ նրանից օգտուել¹։

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՅԱՆԿԸ։

§ 1. Հայեացք գործիս վրայ և եթէ անհրաժեշտ է վերագանգնել մի անխախտ հայերէն բնագիր։

§ 2. Պայմաններ որոնցից կախեալ է բաղդատութեան արժանիքը

§ 3. Ժամանակ և հեղինակութիւն «Ստորոգութեանց և յաղագս մեկնութեան» հայերէն թարգմանութեանը։

§ 4. Հարցեր որոնք առաջ են գալիս յիշեալ գործերին կցած հայերէն լեզուով մեկնութեանց մասին։

§ § 5. 6. Ոճից ստացած փաստերը ցոյց են տալիս, որ այդ գործերը և թարգմանութիւնը և մեկնութիւնները միաժամանակ են կատարուած։

§ 7. Ներքին փաստեր թարգմանութեան ժամանակի համար։

§ 8. Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների փաստերը։

§ 9. Դաւիթ Անյաղթին վերագրած թարգմանութեանը և մեկնութեանց ցանկը։

§ 10. Փաստեր հին հայ հեղինակներին՝ Ստեփանոս Աիւնեցու և Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից։

§ 11. Երբ էր ապրում Դաւիթ Անյաղթը։ Վալենտին Ռոզէի կարծիքը։

§ 12. Փաստ հին հայերէն «գիրք էական» գրքից։

§ 13. Ստորոգութեան և յաղագս մեկնութեան մասին գրած հին հայերէն մեկնութեան հեղինակութիւնը հանելուկ է։ Նոքա չեն կարող Դաւիթ Անյաղթին վերագրուել։ Այդ մեկնութեանց յատկութիւնը։

§ § 14, 15, 16. Այդ մեկնութեանց մասին հաւանական ենթադրութիւններ։

1. Ծան. թարգ. թէև սկզբում մտադիր էինք գործիս միայն մի մասը թարգմանել, բայց վերջը աւելի համոզուելով նրա կարևորութեան մէջ վճռեցինք ամբողջ յառաջարանը (Prolegomena) անփոփոխ թարգմանել։

§ § 17, 18. Այդ մեկնութիւնը ընթանալով թարգմանութեան հետ հինգերորդ դարուն են պատկանում:

§ 19. Նոքա հաւանակօրէն հին հայերէն ոչ քրիստոնեայ թարգմանիչների շիղայից են գուրս եկել:

§ 20. Փաստերի ամփոփումն: Յաղագս մեկնութեան հին հայերէն բնագրի ազգակցութիւնը Բոեոփոսի գործ գրած բնագրի հետ:

§ 21. Հին հայերէն թարգմանութեան հաւատարմութիւնը:

§ 22. Ստորագրութեանց և յաղագս մեկնութեան հայերէն հին թարգմանութեան բնագրի մասին:

(a) վենետիկի տպած բնագրի և նրա ձեռագրի աղբիւրների մասին:

§ 23. (b) Միւս ձեռագիր աղբիւրների մասին: Պարիզի ձեռագրեր:

§ 14. Երուսաղէմի ձեռագրեր:

§ 25. Պալիայի համալսարանի մատենադարանի Codex Ticinus:

§ 29. Այս ձեռագրի պարունակութիւնը և յատկութիւնը:

§ 27. Այդ ձեռագրի պատմութիւնը: Theseu Ambrogius:

§ 28. Յաղագս աշխարհի և յաղագս առաքինութեանց թարգմանութեան մասին: Հայերէն բնագրի և ձեռագիր աղբիւրի անկատարելութեանը:

§ 29. Յաղագս առաքինութեանց ի թարգմանութիւն:

§ 30. Պորփիրի ներածութեան թարգմանութիւնը: Նորա վեներակի և ուրիշ ձեռագրերը: Նորա ժամանակը:

§ 31. Դաւթի ներածութեան համար գրած մեկնութեան թարգմանութեան մասին:

§ 32. Իմ ձգտումը այս համեմատութիւնը կատարելիս:

33. Երախտագիտութիւն գործիս կատարելուն օգնողներին: